

A nógrádi Madách

Emberék és népek életében vannak olyan helyzetek, amikor a legfontosabb létkérdésekre nem a politika tud feleletet adni és nem is a tudomány, hanem a költészet. A maga korának kérdéseire ilyen költői felelet és útbaigazítás *Az ember tragédiája*. A magyar nép, a magyar történelem létkérdéseire felel ez a mű, holott abban egy halvány utaláson kívül szó sincs a magyar történelemről, hanem ehelyett az egyiptomiról, a görögről, a bizánciról és így tovább. Ennek ellenére *Az ember tragédiája* a nemzeti sors átéléséből született és üzenete ahhoz a néphez szól, mely a mű megírása idején végzetes helyzetben volt. Miért volt szüksége Madáchnak az egész világtörténelemre ahhoz, hogy egyetlen nép történelmi útján segítsen eligazodni? Madách nemcsak egy nemzetben, hanem az egész emberiségben gondolkodott és a világtörténelem alapkérdéseit a nemzeti történelemben is felismerte. Ha nincs haladás, ha reménytelen körforgás az egyetemes történelem, ha az emberiség egymást váltó eszmék baleskeje és minden elszántsága, hősiessége ellenére csak a rövidébbet húzza, akkor mi értelme a forradalomnak, vagy a szabadságharcnak, mi értelme az ellenállásnak, az elnyomással szemben? *Az ember tragédiája* kieleztetten teszi fel ezt a kérdést, és némileg talányos, vagy inkább óvatosnak mondható feleletet ad rá, amikor a *küzdés* és a *bizás* szükségességét hirdeti. Vannak, akiket a Tragédia zárósora, a „Mondottam ember, küzdj és bizva bízzál” végtanulsága nem elégíti ki. Vannak, akik azt hiszik, hogy ez a végtanulság ellentmond az egész cselekménynek, sőt még olyan henye hiedelemmel is találkozunk, mely szerint a mű utolsó sorát nem is Madách írta, hanem Arany ragasztotta volna a Tragédiához. *Az ember tragédiájának* kézírata egyszeriben megcáfolja ezt a dilettáns elméletet, de ennél súlyosabb cáfolat, ha valóban megértjük a Tragédiát, és így jövünk rá arra, hogy a *küzdés* és *bizás* elve a mű egész cselekményéből logikusan következik és ugyancsak következik magának az emberiségnek történelméből is. Elismerhetjük, hogy az Úr ezzel a zárszóval sovány vigaszt nyújt az emberiségnek, de még ezzel is többet nyújt a történelem értelmetlenségének és reménytelenségének hirdetőinél.

Józan végtanulság, mely tetterre és alkotásra serkent, és lehet-e szebb tartalma az emberi életnek és a történelemnek, mint az alkotás — ezen persze nem egyedül a művészi alkotást kell értenünk, hanem a szó legtagább értelmében: az élet megalkotását, a munkák és feladatok elvégzését. Mindez felesleges és értelmetlen lenne, ha az emberi életet és a történelmet céltalan körforgásnak kellene tekintenünk. Pedig a Tragédia az egész történelmet kudarok és értelmetlenségek sorozatának mutatja, de a szinte elviselhetetlenné fokozott kilátástalanság fejezetei után, mégis a kilátásosság mellett foglal állást. Sokan tekintik pesszimista műnek *Az ember tragédiáját* — legutóbb épp egy nagy gondolkodó, Lukács György hirdette annak —, de akkor mivel magyarázhatjuk, hogy e mű

olvasása, vagy meghallgatása után az emelkedettség szent komolysága tölt el bennünket? Madách nem volt cinikus, és a kora sem volt az, pedig Madách kora a magyar történelem egyik legsanyarúbb fejezete.

Tíz esztendő múlt el a magyar szabadságharc bukása óta, amikor sztegovai magányában Madách *Az ember tragédiája* megírásába belekezdett. Ezt a korszakot, melyben a *Tragédia* megszületik, az önkényuralom korának nevezik a történészek. A magyar szabadságharcot leverték, osztrák és orosz seregek özönlötték el az országot, s közülük még az orosz volt a jobbik. Mert a cári seregek átadták helyüket az osztrákoknak, de addig sem elegyedtek a magyar belső viszonyokba. Az osztrák vezetés alatt azonban rémuralom kezdődött, kivégzésekkel, várfogságra szóló ítéletekkel, s a legenyhébb büntetés még az volt, ha valakit besoroztak az osztrák hadseregbe és évekre elvitték a lázongó északolasz városokba. Magát Madáchot is bebörtönözték, Kossuth titkárának rejtegetése miatt. Pozsonyban, majd a pesti Újépületben raboskodott, egyes híresztelések szerint meg is botozták. De rab volt akkor az egész ország is: önállóságától megfosztották, beolvasztották az osztrák örökös tartományok közé, a rendet osztrák zsandárok tartották fenn és cseh, morva hivatalnokok áradata foglalta el az állásokat. Arisztofaneszi szatirájában a *Civilizátorban* Madách mindezt sommásan bemutatja. Mert az országot civilizálni, azaz polgárosítani akarták, osztrák minták szerint, mint valami gyarmatot, ahol vademberek élnek. Nem is a katonai vezetésből származtak az igazi bajok, bár Haynau tábornok vérszomjas és kegyetlen volt, hanem a kormányon levők középszerűsége és képzelőerejük hiánya miatt. A magyar reformkor színvonalát zseniális államférfiak adták meg, olyanok, mint Kossuth, Széchenyi és Deák, és még a politika második vonalában is olyan rendkívüli egyéniségek szerepeltek, mint Eötvös József, Kemény Zsigmond, vagy Szalay László. Az új rendszer azonban ezeket a gondolkodónak is nagy politikusokat félresöpörte, szerepüket osztrák hivatalnokoknak adta át, akik a magyar államférfiaknak a térdéig sem értek. A forradalom utáni első osztrák miniszterelnök Felix Schwarzenberg herceg, ez a félig katona, félig diplomata, erkölcsileg züllött, cinikus és szadista, majd Bach, aki a barrikádok hordószónokából váltott át a reakció szolgálatába, vagy az olyan szürke egyéniségek, mint báró Geringer vagy Schmerling lovag, akiknek neve az önkényuralom egy-egy korszakát jelzi. Az 1848-ban megbukott Metternich ugyan szintén reakciós volt, de legalább az árnyalatok iránt fogékony, tehetséges politikus, egy Széchenyi méltó ellenfele. Az önkényuralom azonban a szürkéséget és középszerűséget juttatta uralomra. De olyan szürkéséget, középszerűséget, mely kegyetlen is volt, mivel félt. Félt a forradalomtól, melynek néhány véres jelenetét kellett végignéznie Pesten, Bécsben és Prágában. Ne feledjük, a magyarok ellen küldött osztrák seregeket az a Windischgraetz herceg vezette, akinek feleségét a forradalmárok egy eltévedt golyója ölte meg, prágai palotájában. És mégis, Windischgraetz volt az, aki húzódozott a halálos ítéletektől, Schwarzenberg herceg pedig az, aki minden alkalmat megragadott kivégeztetésekre. Ő félt leginkább a francia jakobinus diktatúra megismétlődésétől a Habsburg-birodalom fővárosaiban, guilottinc-okkal és lámpavasra akasztott arisztokratákkal. Ezt a világot és annak légkörét Jókai ábrázolja leghitelesebben a *Köszívű ember fiai* második részében. Terror, félelem és tehetségtelenség korszakát kell elképzelnünk Madách köré, amikor a sztegovai csendben *Az ember tragédiáját* megírja.

Nógrád megye viszonylag tiszta és nyugodt sziget volt a félelemnek és az unalomnak abban a ködtengerében, mely az országot elöntötte. Az önkényuralom korának egyik történetírója hívja fel figyelmünket arra a körülményre, hogy az elnyomatás mintegy az önnön ellenmérgeként hozta létre a bensőséget, a családi élet elmélyülését, a lélek belső világába való alászállást. Ez az állapot kedvezett *Az ember tragédiája* gondolatiságának is. Zord idő volt, akárcsak a kortársnak, Kemény Zsigmondnak történelmi regényeiben. És az ilyen idő kiválasztja a lélekből a védekezést. Ilyen védekezés *Az ember tragédiája* is.

Sztrégova és a nógrádi, kiterjedt Madách-birtokok nem virágoztak ugyan, nem hoztak busás jövedelmet, mégis, Madách lakóhelye olyan civilizáltságot mutat, amilyennel a kor nemesi birtokain nemigen találkozunk. A sztrégovai kastély, könyvtárával és szalonjaival, angol metszeteivel és nemes bútoraival, városiasabb környezet, mint amilyenben akár a pesti írók is élnek. És ugyanakkor valami patriarkális kedélyesség is jellemzi: a falu népe a kastély kapubejáratát használta átjárónak, útja megrövidítése végett. Madách még élvezte is a járáskelést, a tereferét. A kastély könyvtára, melyet ma az Országos Széchényi Könyvtár őriz, színvonalas anyagával nemcsak Madáchnak, hanem elődeinek műveltségét is bizonyítja. Madách életrajzát tanítják az iskolákban, mégis ki kell emelni belőle két fontos mozzanatot, melyek a Tragédiába is belejátszottak: az anya és a feleség szerepét. Az egyetlen nő, akivel Madách szemléletileg azonosulni tudott: édesanyja volt. Jelleméről is az anyjához írott gyermekkori levelek árulnak el legtöbbet. Felfokozott érzékenységről és ragaszkodásról tanúskodnak azok a levelek, s olyan gyengédség szólal meg bennük, mely egykönnyen sebezhetővé válik. Házasságának kudarcában épp úgy részes az erős anyához kötődés, mint ahogyan a Tragédia Évájának feloldó, kiegyenlítő hatásában is. Az anya szerepe méginkább megnő, amikor felbomlik Madách házassága. Fráter Erzsikét vette feleségül, kissé könnyelmű, álmódzó, féktelen, mert szerencsétlen természetű dzsentri leányt, aki nem maradt hű hozzá fogsága idején, s akit a kiszabadult Madách kocsira ültet és elküld a háztól. Már ebből is könnyű kiolvasni a Paradicsomból kiűzetés motívumát, melyet a Tragédia harmadik színe olyan költőileg kerekít ki.

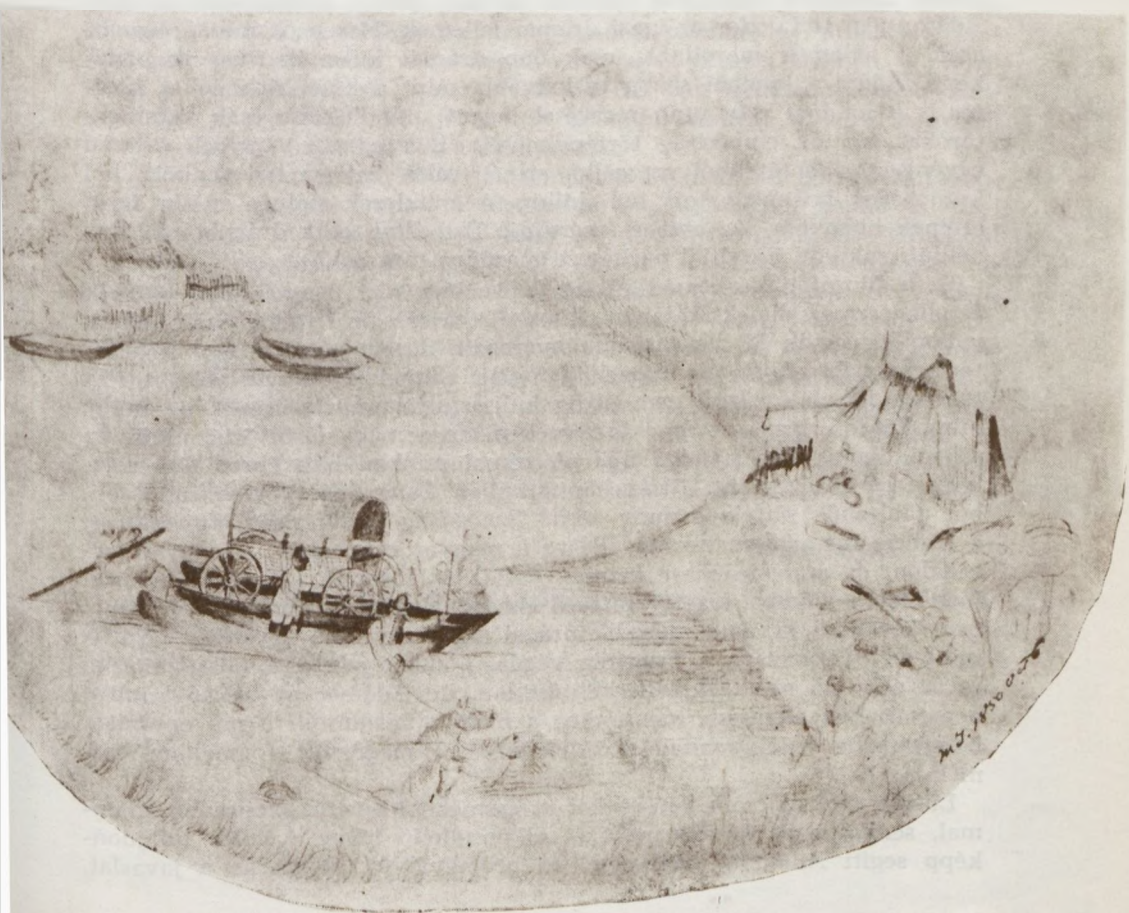
A nő drámabeli szerepének megértése nélkül nem érthetjük meg a Tragédiát. De ezt a szerepet Madách költeményeiből is megérthetjük, talán még világosabban, mint a Tragédiából. Madách nem volt jelentős versíró —, de a legnagyobb költőink egyikének tekinthetjük, ha első-sorban költeménynek, s csak másodsorban drámának fogjuk fel *Az ember tragédiáját*. Versei némileg haloványok, de még ebből a halovány-ságból is kivillan néha egy-egy meglepő strofa, és ezekben ugyanaz a különös gondolat fejeződik ki: életében az embert a természet valamiféle erői, sugallatai segítik, melyek úgy járnak át a lelket, mint az elvesztett Paradicsom kései üzenetei, és ezeket az üzeneteket az állatok, a gyermekek, a zene — és a nő közvetíti hozzánk. A Tragédiában Éva mindig az elvesztett Paradicsom üzenetét közli, még akkor is, amikor gyarlónak látszik. Éva miatt veszett el a Paradicsom, de ugyanő az, aki megmenti az öngyilkosságra készülő Ádámot, anyaságával pedig az egész emberiséget. Az életben mindig érvényesülnek megmentő erők — ez utóbbiakat a Tragédiában a Földszellem személyesíti meg —, melyek megakadályozzák, hogy igazi hazánktól, a földi valóságtól elszakadjunk, és ugyancsak védenek meg attól, hogy bezárkózhassunk eszméink hideg és elvont közegébe. A Nő és a Természet tehát: gyarlóságunk és

menekvésünk zálogai — azzal mentenek meg, ami bennük gyarló és tehetetlen és visszatartó erőkké kell válniok ahhoz, hogy megmentsenek.

Ezzel el is érkezünk a Tragédia alapeszméjéhez, de előbb még pillantást kell vetnünk arra az útra, mely a Tragédia létrejöttéhez vezetett. Láthatjuk, hogy a költeményekben érlelődik a gondolat, mely szerint az embert a természeti erők mentik meg. Sajátos materializmus fejeződik ki ebben, költői materializmus, melyre Madách ideológiai kárhoztatói nem figyeltek föl, s csak azt vették észre, hogy a büchneri, a mechanikus materializmust kárhoztatja, pedig hát ezt kárhoztatták Marx és Engels is.

Akárhány előjelét látjuk azonban Madách költeményeiben és drámáiban *Az ember tragédiájának*, ennek a remekműnek létrejöttét lehetetlen Madách korábbi írásaiból megmagyarázni. Számos drámát írt a Tragédia előtt, melyekben, akárcsak a költeményekben, felvillan egy-egy jeleket, de ezek a színművek valójában egy műkedvelő alkotásai. A rendezés leleményessége ugyan kialakíthat belőlük valamit, de akkor már inkább a rendező, semmint az író alkotásai. Még a Tragédia után született és a többi drámánál színpadszerűbb *Mózesről* is el lehet ezt mondani.

Madách drámaírásának valóságos mentsége és igazolása *Az ember tragédiája*. Még abban is kételkedhetünk, hogy *Az ember tragédiáját* drámának lehet-e inkább tekintenünk, mint nagy költeménynek, afféle ver-

ses oratóriumnak. Goethe Faustját is, ma már csak oratóriumszerűen szokták előadni, mert szavai fontosabbak a látványnál. A Tragédiát, sajnos, a rendezések kezdettől fogva a látvány felé tuszkolták, mintha nem bíztak volna eléggé a mű költői és gondolati mondanivalójában. A Tragédiában nincsenek igazi szerepek, de annál több benne a csodálatos szöveg és gondolat, melyet akár játékkal, akár szövegmondással életre kell kelteni. A Tragédia hiteles előadásának tehát inkább távolodnia kell a látványosságtól, és minél nagyobb gondot kell fordítania a szöveg költőiségére, gondolatiságára, hisz itt a világirodalom egyik legnagyobb filozófiai költeményéről van szó. Azok az újabban megjelent szovjet és amerikai könyvek, tanulmányok, melyeket pedig alig ismer a hazai közönség, azt bizonyítják, hogy még jelentős világirodalmi jövő áll *Az ember tragédiája* előtt. A látványosságot lehántó eddigi Tragédia-előadások közül tehát nem a Nemzeti Színház történelmi revüje választotta a helyes irányt, hanem a budapesti Madách Gimnázium két évtizeddel ezelőtti műkedvelő diákelőadása, Lengyel György, akkori gimnáziumi tanuló rendezésében, aki a ma bemutatásra kerülő keresztmetszetet is rendezte, a Madách Színház ugyancsak maga rendezte előadás-
sa alapján.

Látnunk kell, hogy a Tragédia lényegét keresve, Éva szerepének, a Nő szerepének végiggondolásával jutottunk el idáig. A Tragédia igazi főszereplője nem Ádám, nem is Lucifer, hanem Éva, aki pedig dramaturgiailag már-már mellékszereplőnek látszik, pedig a Tragédiában nem Ádám, nem is Lucifer az igazi drámai jellemek, hiszen ők mindig ugyanazok a jellemek maradnak, csak épp drámai külsejük változik némi-
képp, Ádám a londoni színig cselekvőbb, mint a későbbiekben és Lucifer is a londoni szín után részvétel helyett mindinkább csak kommentárokat fűz az emberiség történelméhez. Éva azonban vérbeli drámai egyéniség, ellentétekből összeálló, színét váltó jellem: hol fenkölt, hol közönséges, hol meghatott, hol cinikus, és mindezek mélyén az élet igazi erőinek birtokosa. *Az ember tragédiája* Éva által válik drámává — Éva nélkül csak egy filozófiai párbeszéd maradna meg belőle.

Ez a filozófiai párbeszéd Ádám és Lucifer közt bonyolódna, eszmék és elleneszmék dialektikájában. *Alom a történelemtől*: ezt a címet adtam valamikor egyik Madách-tanulmányomnak, de ezt a címet úgy fejlesztettem tovább, hogy álmoképekbe foglalt eszmékre utalnék vele. A történelem itt csak jelzés, nem pedig kulisszás-jelmez színpadkép. Ádám, mint Fárado, hisz a szabadságeszmében, de a megvalósult szabadság, az athéni demokrácia halálra ítéli. A római színben hite ébred a keresztény testvériség iránt, Bizáncban azonban Tankrédként kiábrándul ebből a hitéből. Miféle eszmék ezek? Szabadság, Testvériség, Egyenlőség: a francia forradalom eszméi, illetve a magyar reformkor, a magyar forradalom és szabadságharc eszméi. Petőfi és Kossuth eszméi. A francia forradalom álomba fogott álmából ébredő Kepler ezekből az eszmékből nem ábrándul ki, és a második prágai szín befejezése ugyanúgy pozitív, mint az Úr zárszava a Tragédia végén. London jelene, a falanszterszín, és az eszkimó szín kifejtete kilátástalan, de Ádámot az utolsó színben nemcsak Éva anyasága menti meg a megsemmisüléstől: a mű optimista befejezésébe belejátszanak a csorbítatlanul megőrzött forradalmi eszmék is.

Lucifer akarná csorbítani ezeket az eszméket? Lucifer azonosabb Ádám-mal, semmint ez dramaturgiailag elképzelhető lenne. Lucifer tulajdonképp segíti Ádámot, kételyeivel és próbáival és ostoba az a javaslat,

mely Lucifert a Gonosz megtestesülésének akarná látni, afféle filozófiai krampusznak, aki minduntalan rájleszt Ádámra. Ádám és Lucifer csaknem azonosak, az egyik a teremtő hit, a másik a teremtő kétkedés. A hit erőtlenné válik a kétkedés nélkül, a kétkedés meddővé válik a hit nélkül. Egyetlen alkalommal, az úrjelenetben támad Luciferben pusztító düh Ádám ellen, aki minden kétkedését túlélte. Itt azonban a Földszellem menti meg Ádámot, ugyanúgy, ahogyan két színnel később az anyává lett Éva is megmenti. Vagyis a Szellemet az Anyag tehetetlenségi nyomatóka menti meg a pusztulástól. Különös gondolat ez, ha összevetjük mindazzal, ami a Tragédiában a tömegek szerepéről kiderül. A tömegek a Tragédiában csaknem mindig visszahúzó hatást fejtenek ki —, de ez a hatás megmentővé, a megsemmisüléstől visszakövetelővé válik a Földszellemnél és Évánál. Az eszmék hajlamosak a meddő túlburjánzásra, van azonban erő, mely őket ebben akadályozza, ez az, amit nem értett meg egy olyan jelentős gondolkodónk, mint Lukács György, aki szerint Madách megvetette a tömeget. A Tragédia hisz abban, hogy a teremtés művében és az emberi történelemben az ellentétek kiegyenlítődnek, a tömeg maga is részt vesz ebben a kiegyenlítődésben és szerepe nyomósabb, mint Lucifer érvei.

A Tragédia elsősorban költői mű, és ezért a költői helyei a legfontosabbak. A jó előadás ezeknek a helyeknek költőiségét érzékelteti, a hevenyészett előadás pedig átsiklik felettük. Ilyen költői csúcspontok Ádám álmélgodása a természet törvényein, a harmadik színben, Éva és Fáraó paradicsomi emlékezése az egyiptomi színben, a Paradicsom emlékének csaknem zenei visszhangja a római és bizánci színben, a prágai szín mélabús hangulata, valamint a londoni szín haláltánc-jelenete, amikor Éva az egyetlen, aki a sírgödört diadallal átalápi, mivel ő képviseli az Édenkertet, a Költészetet, a Természetet.

Az ember tragédiája: költészet, gondolati költészet és igazuk van azoknak, akik legfontosabbnak a történelemfilozófiát látják benne és ezzel is kapcsolják a romantikához, mely a történelembölcselet virágkora Herdertől Schellingén át Hegelig. *Az ember tragédiája* is a magyar romantikának, vagyis a magyar reformkornak végkicsengése. Az e nemzedék, Vörösmarty és Eötvös, Petőfi és Arany nemzedéke, mely a reformkor és a forradalom szellemét vitte magával, *Az ember tragédiájának* megjelenése idején már vagy elpusztult, vagy megkeseredett. Madách az egyetlen, aki pedig a reformkor második nemzedékével egy időben született — 160 esztendeje, épp a mai napon —, Madách az egyetlen, aki élete utolsó szakaszában, egy történelmi vereség és annyi keserű élettapasztalat után meg tudta őrizni a maga és a nemzedéke ifjúságának hitét.

Sőtér István

Elhangzott 1983. január 21-én, Salgótarjánban, a Madách-emlékünnepe-
ség keretében.